

Adatok Nyírbátor néphitéhez

DÁM LÁSZLÓ—D. RÁCZ MAGDOLNA

„Köztudomású, hogy a hivatalos vallás mellett a nép körében élt egy másik „vallás”, egy misztikus hiedelemrendszer is. A népi felfogás szerint bennünket természetfeletti lények, démonok, beszélő állatok, varázserejű tárgyak vesznek körül és csodálatos képességekkel rendelkező emberek járkálnak közöttünk. A titokzatos felsőbb lények hatalmát meghatározott szertartással, varázslással befolyásolni lehet.”¹ — írja Erdész Sándor a Nyírségről készült kismonográfiájában. Bár a néphit a magyar nép szellemi műveltségének egyik legjobban feltárt területe, a Nyírség népi hiedelemvilágának monografikus igényű feltárásával még adós a tudomány. E tárgyban mindenek előtt Erdész Sándor munkásságát kell kiemelnünk, aki az egyes részkérdéseket bemutató tanulmányai mellett jelentős összefoglalásokkal is gyarapította ismereteinket.² Külön is ki kell emelnünk a magyar kígyókultuszról írott munkáját, amelyben nemcsak vidékünkre vonatkozó gazdag adatsort találunk, hanem megismerhetjük azok középkelet-európai párhuzamait és kapcsolatait is.³ A jelentősebb feldolgozások közé sorolhatjuk Muraközi Ágotának a lidércről és Bihari Annának Nyírlugos néphitéről készült munkáját.⁴ Ezen túl csak néhány kisebb adatközlés áll az érdeklődők, ill. a kutatók rendelkezésére.⁵

Sajnos, nem jobb a helyzet Nyírbátor szellemi hagyományainak kutatását illetően sem. Pedig a téma vizsgálata több szempontból is tanulságos lehetne. Egyrészt Nyírbátor több mint hat évszázados mezővárosi léte során kialakult egy olyan jellegzetes helyi öntudat, magatartás,

1 Erdész Sándor: Nyírség. Budapest, 1974. 226.

2 Erdész Sándor: Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. A Jósa András Múzeum Evkönyve, I. 1958. 215—227.; Uő.: Elő babonák. Kelet-Magyarország. 1959. május 15. 4.; Uő.: Megszemélyesített betegségek. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1970. 3. sz. 116—119.

3 Erdész Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Studia, Folkloristica et Ethnographica, 12. Debrecen, 1984.

4 Muraközi Ágota: A lidérc a nyírségi néphitben. A Jósa András Múzeum Evkönyve X. 1967. 183—202.; Bihari Anna: A háziállatokkal kapcsolatos hiedelmek és szokások Nyírlugoson. Néprajzi kutatások Nyírlugoson, II. Gazdálkodás. Nyíregyháza, 1979. 133—161.

5 Balkányi Kálmán: Babonák. (Abapuszta, Szabolcs m.) Magyar Nyelvőr, 1893. 427.; Bodnár Bálint: György-napi hiedelmek. Aranyásás, boszorkányavatás. Kelet-Magyarország. 1977. ápr. 24. 6—7.; Stoll Ernő: A nyíregyházi boszorkány. Ethn., XXIII. 1912. 125.

amelynek nyomai még ma is megfigyelhetők, s ennek egyik megnyilvánulása a polgárok gondolkodása, világképe. Ennek pedig fontos eleme a hitvilág is. Másrészt Nyírbátorban megfigyelhetők mindazok az etnikai, vallási viszonyok, amelyek általában a Nyírséget jellemzik. A város törzsközségi lakossága a XVI. század közepétől református vallású, de mindig is volt egy viszonylag jelentős római katolikus rétege, s a XVIII. század végétől egyre nagyobb számba telepedtek be görögkatolikusok is. Különösen megnőtt ez utóbbi felekezet aránya a múlt század második felében, amikor az iparosodással sok görögkatolikus vallású lakos költözött be a környező falvakból. Figyelemreméltó továbbá, hogy a város jelentős izraelita réteggel is rendelkezett. A statisztikai adatok szerint 1900-ban a város lakosságának 54 százaléka református, 16 százaléka római katolikus, 12 százaléka görög katolikus, 18 százaléka izraelita vallású volt.⁶ S bár — már a számok tükrében is — a református egyháznak volt a legnagyobb szerepe, nem szabad figyelmen kívül hagyni a bátori minorita rendházat, s a rend szellemi kisugárzását sem, annál is inkább mert elemi és középiskolát is tartottak fent a városban.

Közleményünk a nyírbátori hitvilág színes, gazdag tárházából nyújt válogatást, természetesen a teljesség igénye nélkül. Míg ugyanis a hitvilág egyes területeiről már megfelelő mélységű adatgyűjtéssel rendelkezünk, mások további vizsgálatokat igényelnek. A téma feldolgozásához, ill. rendszerezéséhez a „Magyar hiedelemmonda katalógust”-t vettük alapul.⁷

Az újszülött gyermek sorsának megjósolásához kapcsolódó hiedelmekről csak kevés adattal rendelkezünk. Azt tartják, ha a köldökzsinór a gyermek nyakára tekeredik, akkor kötél által fog meghalni.

Erdész Sándor kutatásaiból tudjuk, hogy ez elvarázsolt mitikus lényekhez, mindenek előtt az állattá változáshoz kapcsolódó hiedelemvilág a Nyírségben igen gazdag.⁸ Elsősorban a boszorkány alakjához kapcsolódik, de ismerünk történeteket az állattá változott kísértetekről is. — Az egyik kondást mindig kísérte egy kutya. Egyszer aztán „bal kézbe fogta a botot, sarkon fordult, fűbe vágta...” De nem volt szabad neki hátra nézni, mert a többi kutya széjjeltépte volna. — Voltak emberek, akiket kutya vagy macska kísért haza, és mikor bement a házba „nagy félséget adott rá”. Ezek ellen is a bal kézbe fogott bot ütése volt a védekezés. — Egy másik történet szerint egy boszorkány, akit a moziban felállítottak az ülőhelyről, mert csak állójegye volt, éjjel iromba tyúk alakjában kísért haza a legényt aki felállította. Otthon a kútnál a legény megfogta, leborította egy káddal. Reggelre azonban „még nyoma se vót! Sehöl nem vót, elment, hát kísértet vót.” — Máskor meg a lányt, aki bátyja szeretőjét, aki férjes asszony volt, megszólta, az meg „mindég liba képibe ráült a mellire, itt ült, meg akarta mindég fojtani.” A lány anyja azt tanácsolta, hogy bal kézzel kapja el a nyakát és csavarja ki. Estére pedig

6 Az 1900. évi népszámlálás. Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat 1. kötet. Budapest, 1902. 309.

7 Magyar hiedelemmonda katalógus. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához, 6. Budapest, 1980.

8 Vö. Erdész Sándor: Állattá változások... i. m.

„egy kést belevágott az ajtó sarkába, meg felállította a seprűt, és egy bontófésűt belevert a seprűbe és oda felállította. Azt mondta, hogy akkor nincsen a gonosznak úgy ereje, hogy bemenjen.” Egy este mikor elfelejtette megcsinálni megint jelentkezett az asszony liba képiben. A lány meg elkapta balkézével a nyakát. Másnap az asszony arca össze volt marva, „sose jelentkezett többet, nem mert.”

Bátorban az *elrejtezett*, a túlvilágon járt emberekről is tudnak. Mikor ezek” felköttek nem mondtak semmit, mert az életekbe került volna.” Csendes, istenimádó emberek lettek belőlük. Annyit mondtak, a túlvilágon vótak, semmi többet nem lehetett tőlük megtudni. — Volt egy Kósa Lajosné nevezetű asszony, aki egy hétig volt elrejtözve. De mikor megbredett nem mondtott semmit, „mert nem szabad neki.” — Egy másik asszony három napig volt elrejtözve, mikor magához tért, azt mondta, „hogy mához egy esztendőre én már halott leszek.” A koporsót is megvette, s egy év múlva belefeküdt s meghalt. A környezetének annyit mondott a rejtőzködésről, hogy „gyönyörű” helyütt járt, ... hogy hát nem is közönséges! Virágos úton, kétódal virágos út vót...”

Errefelé úgy tartották, ha két napig nem keresztelik meg a *gyereket*, akkor *kicserélik*. Ezért aztán rögtön ahogy megszületett meg is keresztelték. Ha még is kicserélték, torz gyermeket tettek a helyibe, „Olyan nagy feje vót neki, vagy a lábai nagyok vótak, nagy lábafeje és olyan vékony lábaszára, olyan torz gyerek vót.” — Előfordult, hogy a fiút lányra cserélték. Ekkor a gyermeket Máriapócsra vitték, hogy Szűz Máriához értessék, „hát amikor ódafele akarná tartani a gyermeket kikapták a kezéből, a saját gyermekét meg a kezébe adták.” — Előfordult az is, hogy a boszorkányok *kiszedték a gyermek csontját*. Ha két év múlva ugyanarra a helyre elviszik a gyermeket, visszadják a csontjait.⁹

A nyírbátori boszorkányok, ha valakire nagyon haragudtak, azt úgy *rontották meg*, hogy kilenc nyomát felszedték, elásták a csorgóba és az *illető elsorvad*t. Vagy ellopták egy ruhadarabját, azt ásták el, „... míg az ott elenyészett, addig úgy sínylett ő is el.” Az ember csak akkor gyógyult meg, ha nagyobb tudományú boszorkányhoz ment el. Előfordult, hogy a boszorkányok kutya képeben összemérték ilyenkor az erejüket, s ha az ártani akaró győzött, az áldozat menthetetlen volt. Akinek összeért a szemöldöke, akaratán kívül is tudott *szemmel verni*. Ennek elhárítására parazsat vettek ki a kályhából, és leöntötték vízzel. A szenes vízzel becsapkodták a szemmel vertet, és attól elmúlt a rontás. A legtöbbször a gyermekeket rontották meg ilyen módon. Ezt úgy lehetett észrevenni, hogy a gyermek „nyugtalan vót, sírt, vergődött, nem vót neki nyugalma. Akkor öntöttek neki szenes vizet.” A cirokseprűből kihúztak kilenc szírmot, aztán meggyújtották, egy kis pohár vízbe belemártották. Ha leült, akkor azt mondták „szemverésbe van a gyermek.” Akkor bal kézzel megmosták a gyereket, a maradék vizet az ajtósarokba öntötték, mert ott szokott bejárni a gonosz szellem.

A *bátori ördögök* a keresztúton tanyáztak. A gyermekeket a szülők arra tanították, hogy éjjelben nem jó a keresztúton mászkálni. Ha mégis arra járnak, bal kézzel keresztet kell vetni, attól elijednek az ördögök.

9 Vö. Erdész Sándor: Nyírség... i.m. 232—233.

Az eddig idézett anyagból is kiderül, hogy a leggazdagabb hiedelem-
anyag a *boszorkányokhoz* kötődik. Ezek tudományokat a keresztúton ta-
nulták éjjel 12 órakor. A tanulás utolsó foka, hogy egy dongó repült az
orrán keresztül. Volt egy ember a Hunyadi utcán, aki nem engedte a
dongót az orrán átrepülni. A boszorkányok ezért állat képibe összetipor-
ták. De a Kisbogáti úton is volt egy ember, aki a fiainak, lányainak akarta
átadni tudományát. A gyerekek nem akarták átvenni, az apjuk emiatt
nem bírta meghalni. „Hát osztán ugyi voltak tapasztalt, üdős emberek
ehhez abba az időszakába, hát az osztán fogta a fejszét, a kisajtófélbe
belevágta. Úgy tudott meghalni.” Temetéskor meg nagy vihar kerekedett,
„felkapta a koporsóját, vinni akarta, alig tudták lefogni.”

Életükbe a boszorkányok legtöbbször állatalakban jelennek meg.
Boszorkány lehetett férfi és nő is. Felölthette kutya, bika, ló, macska,
légy, dongó alakját. De egyszer az is megtörtént, hogy a mezőn egy ember
megölt egy „göröngyi békát, amelyik mindig kísérte. Hozzá kötötték
a párjához és az húzta maga után.” Az ember lefeküdt, a béka meg „fel-
fuvalkodott úgyannyira, hogy szétpukkadt. De már meg vót halva az
ember. — Máskor meg a Sóhordó utcán a kerülőnek a két fia lefeküdt.
Az idősebbet „megnyomták”. Jajgatott éktelenül, de akik körülötte volt-
tak nem láttak semmit, „majd mikor oszt felrázták látták, hogy egy nagy
fehér kutya nyomta meg, fehér kutya képibe nyomta”! — Más esetben:
„Hallottam, valamikor réges-régen vót itt egy öreg főbíró. Szentvér ut-
cán lakott. Ennek a felesége nagyon nagy boszorkányos vót. Vót neki
egy szóga fiú, ezt a szóga fiút a vénasszony mindég nyüstölte, úgyhogy
mán Tokajig is hajtotta. Hazajöttek, mingyán szól a főbírónak: gazdám,
itthon vagyunk. Jó van aszongya. A lovat kössem be? Ne kösd be, én pa-
rancsolom, vidd el a kovácshoz, patkoltatsd meg, vasaltatsd meg! Meg-
patkolták a lovat. Reggel a vénasszony nem kő fel, csak alszik. Hát a
dunnát felhajcsa, hát kezén-lábán meg vót patkolva. Ugyancsak az a
kovács tudta levenni, aki megpatkolta, a vette le. Majd osztán vót egy
pupos ember, aki megmondta: te aszongya, idehallgassál! Ha el fogol
vele menni, ahova neki menni kellett, addig rázd a kantárt, míg az ő
fejibe nem fog esni. Úgy is vót. Addig rázta, addig rázta, míg a gazda-
asszonynak a nyakába akadt a kantár. No osztán ő lett a ló tovább, a fiú
meg fölült a vénasszonynak a hátára. Úgy osztán meg vót a vénasszony
vasalva. Neki mindig menni kellett. Vagy száz éve vót ez.”¹⁰

A boszorkányok szénvonón, pizskafán, seprűn jártak gyűlésezni, a
lábuk sem érte a földet. Legtöbbször az erdőben gyülekeztek, de Tokaj-
hegyire is eljártak.

Nemcsak az embereknek tudtak ártani, hanem sokszor megrontot-
ták az állatokat is. Kutya képiben elvitték a tehen tejét, vagy megétet-
ték a tehenet, úgy vitték el. Ez ellen többféle módon is lehetett véde-
kezni: Akinek a tehéntől elvitték a tejet, az a kevés kifejt tejbe tüzes
pizskavasat állított és annak fájt aki elvitte. Vissza is hozta. De vissza
lehetett szerezni a tehen tejét akkor is, ha a tehenet megverték vagy egy
seprűvel verték a tehen szemét, mert ilyenkor az ütések annak fájtak,

10 Báthori István Múzeum Adattára (BIM, Arch.) 73—83/167. Ratkó Lujza gy.
A póruljárt boszorkányhoz kapcsolódó népmesét közölte Nyírbátorból Ortutay
Gyula: Nyíri és Rétközi paraszttmesék. Gyoma, 1935. 240.

vagy az féltette a szemevilágát, aki a tejet elvette. Hogy a rontást megelőzzék, előfordult, hogy a tehén szarvának hegyét levágták, abba tettek „valamit” majd fadugóval bedugták.

A boszorkányokat azonban a legjobban a Luca székkel lehetett felismerni. Luca napján kezdtek készíteni egy kis „sámedlit”, s minden nap csináltak rajta valamit. Viliakor készen volt. Mire az éjféli misére beharangoztak, már a szék készítőjének ott kellett ülni a templomban. Egy kört húzott maga körül, hogy a boszorkányok ne tudjanak neki ártani. A székről aztán meglátta, ki a boszorkány, mert annak hosszú szarva volt, vagy bika, kecske, kutya alakjában jött a templomba. Hanem mikor a misének vége lett, szaladni kellett, a kisszékkal, nem volt szabad se hátra nézni, se megszólalni, mert akkor „meggyomrozták” volna a boszorkányok. Volt, aki kölest vagy mákot tett a zsebébe, azt szórta az úton hazafelé. Míg azt össze nem szedték, a boszorkányok nem érhettek a nyomába. Hanem „vót itt egy öregember, ... Murnyák György ... ű lent lakott az Árpád utca végén, ű is csinált lucaszéket. Elszórta a mákot is, de nem tudott egyenesen bemenni a konyhaajtójukon, de az megnyomorodott szegény, mert ahogy elesett, a fél szeme kiment neki! Aztán meg a kezére is hibás vót, lábára is, osztán nagyon elverték...” Viszont Szent Mihály- és Szent György-napkor nem jártak a boszorkányok, mert ezek „nagy szent emberek vótak, és ezeknek az ideje alatt nem tudtak ... nem vót erejek, hogy jártak vóna.”

Volt Bátorinak egy tudós pásztorja is, az öreg Szilvási bácsi, az szét tudta zavarni a lovakat, meg össze is tudta tartani a tudományával. „... az összes ménest egyedül — háromszáz darabot egyedül behozta! Valamikor azelőtt nem hozták be tízen se. — Voltak a Ligeten olyan gulyások is, hogy egymást összetapostatták a jószággal”.

A szájhagyomány megőrizte a rontó-bontó emberek emlékét is. Közük a gyógyító nagyfilepi tudóst. „Az Isten adta néki a tudományt, ha ő tudott, nem a gonosztúl tanult valamit...” De volt olyan tudós asszony is, aki „amit kigondolt, már meg is vót”. Ilyen volt pl. a Csengerben élő háromsarkú cigányasszony, Mezei Ferencné is, akinek híre Bátorig is eljutott. Hasonló módon őrzik az emlékezet Urszuly Pál geszterédi tudós ember alakját is, de tetteikről már alig tudnak valamit.¹¹

Halványan él az emlékezetben a táltos alakja is. Így nevezték a hat ujjal vagy foggal született gyermeket. Azt mondták „belőlük vannak a legtöbb búbajosok”. Ha két táltos találkozott, s keresztetkék egymás útját, akkor bika képében küzdöttek meg egymással. — „Valamikor nagyapámnál — hát mikor vót ez, ezelőtt száz évvel — vót neki egy szógafia, szógalegény. Annak új ruha sose kellett, csak az, amit az ű gyermeke levetett, oszt magára szedte. Egyszer majd készült egy roppant nagy idő. Azt mondja: na gazdám mostmán elmegyek. Majd jönni fog egy nagy fekete felleg, azt mondja, egy nagy fekete bika, azt mondja, de aki eléri, annak a fekete bikának mindég hátul a kiskörmét üssék, mert ha megbirkózik a nagy felleggel, akkor vége. Nem bírt vele megbirkózni, oda is maradt, sose jött többet vissza”.¹²

11 L. részletesen Erdész Sándor: Allattá változások... i. m. 224—225.

12 BIM. Arch. 73—83/172. Ratkó Lujza gy.

Gazdag hiedelemanyag kapcsolódik Nyírbátorban a *kígyókultusz*hoz. Ebben nyilván szerepe van a Báthori család címerében szereplő sárkánynak, az ezzel kapcsolatos és a család eredetére vonatkozó mondáknak is, amelyeket a szakirodalom már szépen feltárt.¹³ A nyírbátori sárkányok a felhőben szoktak megjelenni. „Rettenetes nagy torzult felleg jött innen Máriapócs felől, rettenetes vót benne jég, porvihar, úgy hogy nem lehetett látni két lépést, olyan porvihar vót. Fekete csík vót abba a borult fellegbe és olyan hosszú sárkányfarka vót neki”. A felhőben viaskodó félelmetes sárkánnyal szemben a fehér *házikígyó* szerencsét hoz a házra, s lakóira, ha jól bánnak vele, s tejjel etetik. Nagy szerencsét jelentett, ha Szent György-napkor jelent meg. Ha azonban bántották, akkor a kígyó rontani is tudott. „Vót itten egy család, itt a Váci Mihály úton laktak, egy rossz ház vót, aztán ott vót egy kigyerek, és a rétből mindig feljött egy kígyó, és a gyerek mindig a küszöbön ült, és ott evett. Mindig odament hozzá a kígyó enni. És mikor a szülege rajtacsípte, hogy a gyermek mért megy oda ki, és ott evett vele a csúszó, mert nem vót nagy kígyó, csak csúszó vót, sikló, aztán akkor a gyermeket nem engedték többet oda ki, és a gyermek belebetegetett.”¹⁴

Ismert volt a tarajoskígyó is. Ez azonban veszélyes volt, ha valaki megmérgeztette, azt agyoncsapta a farkával. „Megyen a fején, mint a kerék, úgy csapja agyon az embert”.

Nyírbátorban is gyógyító hatása volt a kígyók által fújt kígyókőnek. „Olyan üvegféle vót az”, olyan volt, mint „egy márványgolyó”. Akinek hályog volt a szemén, a nyakába akasztotta, akkor a hályog elmúlt, ezért hálygókőnek is nevezték. A beteg állatok szemét is tudták vele gyógyítani.¹⁵

A természetfeletti lények közül sok hiedelem tapad a *lidérchez* is. „A lidérc a tyúk picike tojásából lett. Az ember a hóna alá kötötte és ott tartotta három hétig. Amikor kikelt, mindig azt kérdezte: mit, mit, mit? Bármit kért tőle a gazdája, teljesült. Apró picike csirke vót. Ha a gazdája el akarta küldeni, mondta neki, hogy erigy a nyavajába, akkor minden elment, semmi se vót tovább!” Ma a sovány nőkre mondják: „Épp úgy néz ki, mint egy lidérc.” A lidérc képes volt megmutatni az elásott kincset is, „... valami feladta magát valahol, és ott fellobbant.” De az ilyen kincset nem lehetett kiásni, mert rontás ült rajta. „Aki megtalálta, vissza kellett volna adjon három félmarékkal. De nem dobott vissza. Ezért vagy nyomorék lett, vagy a rosszbetegség vitte el.”

A fent ismertetett adatokat a Báthori István Múzeum Archivumában található, különböző időszakokban végzett gyűjtések alapján állítottuk össze. S mivel ezek a gyűjtések nem azonos szempontok alapján, azonos igényességgel történtek, egyelőre nagyon nehéz lenne reális képet nyújtani a hiedelemrendszer egészéről. Az azonban ennyi alapján

13 Vö.: Dankó Imre: Egy történelmi mondánk vándorlása. Ethn., LXXXVI. 1973. 325—331.; Uő.: A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai. Csengeri Krónika. Csenger, 1975. 262—274.; Erdész Sándor: Kígyókultusz... i. m. 106—112.

14 BIM. Arch. 73—83/79. Ratkó Lujza gy.

15 Vö. Erdész Sándor: Kígyókultusz... i. m. 55—58.

is megállapítható, hogy a leggazdagabb hiedelemanyag a boszorkány alakjához kötődik, de a hiedelemkör szorosan kapcsolódik, ill. keveredik a tudós ember képzetével. Hiányos az ördögről, a lidércről szóló kutatás és feltűnő, hogy nincs adatunk a garabonciás tevékenységére. Az elkövetkező évek feladata, hogy további mélyebb kutatások pontosabbá és gazdagabbá tegyék a nyírbátori népi hiedelemvilág ma már lassan feledésbe merülő tárházát.

